Mladen Tomorad

ISSN 0353-295X
RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest
Vol. 41, Zagreb 2009.

UDK 903.7(32)
Pregledni rad

„Dizajn za život“ – staroegipatski hramovi: povijest, razvoj i funkcija

Autor u radu daje pregled razvoja staroegipatskih hramova od arhajskog perioda staroegipatske povijesti do kraja antičkog razdoblja. Pregled sadrži osnovne informacije o razvoju, funkciji i kozmologiji staroegipatskih hramova, zatim opis tipičnog hrama i raznih rituala, ceremonija i festivala koji su se odvijali u hramskim kompleksima. Članak je opremljen s raznim fotografijama hramova koje je autor snimio tijekom svoga posjeta Egiptu u travnju 2006. godine.

1. Uvod

Staroegipatski hram je građevina ili kompleks građevina za koju su stari Egipćani smatrali „kućom vječnosti“ jednoga ili nekoliko božanstava.[1] Hram je bio „Kuća bogova“ (eg. *Hwt-nTr*) u kojoj su bogovi ili božanstva bili štovani, ali također i mjesto koje je predstavljalo staroegipatski mitološki koncept svijeta. Bio je to prostor u kojem je svakodnevni život bio u dodiru s božanskim nebom i podzemnim svijetom mrtvih, mjesto gdje su bogovi i ljudi mogli prelaziti iz jednog svijeta u drugi bez zapreka.

U suvremenom je Egiptu očuvano na stotine staroegipatskih hramova koje su u drevnim vremenima posjećivali vjernici i vladari, a danas ih uglavnom posjećuju znanstvenici i turisti iz cijeloga svijeta (Slika 1).

Slika 1. Posmrtni hram kraljice Hatšepsut[2] u Deir el-Bahriju (Fotografija: M. Tomorad 2006)

[1] SHAW – NICHOLSON 1995, s.v. *temple*, 285-286.

2. Razvoj, funkcija i kozmologija staroegipatskih hramova

Razvoj staroegipatskih hramova može se pratiti od prvih preddinastijskih svetišta koja su bila sastavni dio svakoga staroegipatskog preddinastijskog naselja. Ove su građevine bile izrađene od trske, tkanine i građevnog drveta s jednostavnom funkcijom pružanja utočišta bogovima. Tijekom više od četiri tisuće godina staroegipatske povijesti, ova su se primitivna svetišta razvila u hramske komplekse izrađene od kamena i opeke. Njihova prvobitna jednostavna funkcija također se mijenjala tijekom stoljeća da bi u razdoblju vrhunca staroegipatske države[3] hramski kompleks postao mjestom s mnogobrojnim funkcijama o kojima će više biti riječi nešto kasnije.

Od arhajskog razdoblja pa do kraja Starog kraljevstva,[4] hramovi su bili usko povezani s pogrebnim kompleksima božanskih vladara koji su danas poznati kao faraonski posmrtni hramovi. Bila su to mjesta u kojima su svećenici izvodili razne pogrebne običaje i rituale, ali također i prostor gdje su se stavljale žrtve posvećene preminulima. Podrijetlo ovih vrsta hramova može se pronaći u ograđenim pogrebnim kompleksima arhajskog razdoblja[5] koji su bili povezani s kraljevskim grobnicama ranih staroegipatskih vladara. Tijekom Starog kraljevstva,[6] ova je vrsta hrama bila povezana s kompleksima piramida, poput onih koji se danas mogu vidjeti na platou Gize (Slika 2).[7]

Slika 2. Ostaci posmrtnog hrama faraona Kafre[8] na platou Gize (Fotografija: M. Tomorad 2006)

2 18. dinastija, oko 1473–1458. god. pr. Kr.

3 Novo kraljevstvo, od 18. do 20. dinastije, oko 1550–1069. god. pr. Kr.

4 Oko 3000–2181. god. pr. Kr.

5 1. i 2. dinastija, oko 3000–2686. god. pr. Kr.

6 Od 3. do 6. dinastije, oko 2686–2181. god. pr. Kr.

7 Više o ovoj vrsti pogrebne arhitekture vidi u: TOMORAD 2006, 16-22.

8 Grč. *Kefren*, 4. dinastija, oko 2558–2532. god. pr. Kr.

Hram je također bio mjesto kulta (npr. kulta Sunca, Ozirisova kulta, kulta Horusa). U ovoj vrsti hramova štovao se kult pojedinih božanstava, a sama božanska statua bila je smještena u svetištu hrama uz žrtvenik. Kultni hramovi bili su tako mjesta u kojem su svećenici davali razne žrtve bogovima, ali i mjesta odvijanja raznih rituala i festivala posvećenih samom kultu.

Staroegipatski hramovi koje danas poznajemo uglavnom su se očuvali zbog vrlo kvalitetne gradnje i tvrdih građevinskih materijala (kamen, opeka). Očuvani hramovi uglavnom su pravokutne strukture koje su izrađene u dugome vremenskom razdoblju od Novog kraljevstva do kraja rimske vladavine Egiptom (395. god.). Danas su najbolje očuvani kultni hramski kompleksi: File, Kom Ombo, Edfu, Luksor, Karnak, Dendera i Abidos te posmrtni hramovi vladara Novog kraljevstva (npr. Ramezej, Medinet Habu, Deir el-Bahri) smješteni na zapadnoj obali Tebe. Većina tih hramskih kompleksa građena je i pregrađivana tijekom dugoga vremenskog perioda. Na primjer, neki su dijelovi hramskog kompleksa u Luksoru ponovno bili u funkciji, kršćani su ih tijekom rimskog perioda pregrađivali, a nakon arapskog osvajanja Egipta sredinom 7. stoljeću i muslimani (Slika 3)

Slika 3. Muslimanska džamija u dijelu hramskog kompleksa Luksor (Fotografija: M. Tomorad 2006).

Danas je ostalo očuvano svega nekoliko hramova koji potječu iz razdoblja prije Novog kraljevstva. Jedan od najbolje očuvanih jest posmrtni hram Nebhepetre Mentuhotepa II,[9] koji je smješten uz posmrtni hram Hatšepsut u Deir el-Bahriju (Slika 4).

[9] 11. dinastija, oko 2055–2004. god. pr. Kr.

Slika 4. Ostatci posmrtnog hrama Nebhepetre Mentuhotepa II. u Deir el-Bahriju (Fotografija: M. Tomorad 2006)

Osnovna namjena hramskih kompleksa bila je stvaranje svijeta potrebna za izvođenje religijskih i magijskih rituala povezanih uz pojedina božanstva ili božanskog vladara.[10] Ali bez obzira je li osnovna funkcija hrama bila vezana uz pogrebne običaje ili uz kult, svaki je hram također bio mjesto stabilnosti i božanskog poretka koji svoje podrijetlo crpi iz staroegipatskoga mitološkog koncepta „Otoka stvaranja". Hramski su svećenici svakodnevno upravo služili tom božanskom stabiliziranju svijeta, odnosno zadovoljavanju svih potreba božanstva kojem je hram bio posvećen. Bog se manifestirao u obliku božanske statue koja je bila smještena uz svetištu hrama u kojem su svakodnevno prinošene žrtve koje su trebale zadovoljiti boga ili bogove kako bi on ili oni bili udobrovoljeni otjerati snage kaosa od egipatskog stanovništva.[11]

Mjesto gradnje hrama bilo je pažljivo birano i orijentirano prema pojedinim značajnim točkama.[12] Tijekom rituala osnivanja hrama i same gradnje, hramovi su građeni kao mjesta gdje su svi fizički uvjeti „Prve zgode Otoka stvaranja" bili ponovno stvoreni i gdje će bogovi i božanstva ponovno živjeti. Svi dijelovi „Kuće bogova" (eg. *Hwt-nTr*)[13] dekorirani su raznim rezbarijama s prikazima bogova

[10] JOHNSTON 2004, 139-152.

[11] JAMES 1960, 200-208.

[12] WILKINSON 2000, 36.

[13] Zidovi, piloni, stupovi, obelisci itd.

(Slika 5), kozmoloških koncepta, raznih rituala ili natpisa vezanih uz kult (Slika 6), osnivanja hrama (Slika 7) ili nekih povijesnih događaja vezanih uz vladara koji je izgradio pojedini dio hramskog kompleksa (Slika 8).

Slika 5. Oziris. Zidna slika iz posmrtnog hrama kraljice Hatšepsut u Deir el-Bahriju (Fotografija: M. Tomorad 2006).

Slika 6. Scena pročišćenja faraona. Hram Sobeka u Kom Ombu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

Slika 7. Zidna rezbarija sa scenom osnivanja hrama. Hram Horusa u Edfu. (Fotografija: M. Tomorad 2006)

Slika 8. Zidna rezbarija sa scenom plemena i naroda koje je Ramzes II[14] pokorio u jednoj od svojih vojnih akcija. Hramski kompleks u Karnaku (Fotografija: M. Tomorad 2006)

[14] 19. dinastija, oko 1279–1213. god. pr. Kr.

Hram također sadrži simboliku solarnog kruga i njegova glavna os simbolizira sunčev put: od jutarnjeg izlaska, koji je simboliziran hramskim pilonom koji predstavlja horizont (eg. *akhet*), do večernjeg zalaska u tami unutrašnjeg svetišta.[15] Obelisci i stupovi, izrađeni u formi papirusa, simboliziraju pak sunčevu putanju i otvaranje biljaka dodirnute od svjetlosnih zraka (Slika 9).[16]

Slika 9. Stupovi u obliku papirusa. Hram Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

3. Dizajn za život – opis izgleda staroegipatskog hrama

3.1. Ulaz u hram – velike pilonske vratnice

Prvi vidljiv dio svakoga staroegipatskog hrama jest veliki pilon s vratnicama koji vodi k unutrašnjem dvorištu hrama. Ovo je ujedno ulaz u hram te u brojnim slučajevima najpoznatiji i najvidljiviji dio svakoga hrama. Ulaz u hram obično izgleda u obliku dvije, poput blizanaca identične stupaste kule (pilene) koje su obično ukrašene s prikazima vladara koji udara ili usmrćuje neprijatelje. Na pri-

15 WILKINSON 2003, 42-45

16 WILKINSON 2003, 78.

17 Ptolemejska dinastija, 80–51. god. pr. Kr.

mjer, pilonske vratnice Horusova hrama u Edfu ukrašene su scenom Ptolemeja XII[17] koji udara tadašnje neprijatelje Egipta (Slika 10).

Put koji vodi u hramove Novog kraljevstva obično je ukrašen sfingama s glavama čovjeka, ovna ili sokola, a same sfinge predstavljaju zaštitni element hrama. U Tebi danas poznata „Avenija sfinga“ spajala je južni hramski kompleks Luksora s kompleksom Karnaka na sjeveru. Ispred velikog pilona također su obično postavljeni obelisci te statue boga ili faraona u sjedećem položaju. Na primjer, ispred hramskog kompleksa Luksora dva kolosa Ramzesa II[19] stoje ispred glavnog ulaza u hram (Slika 11). U slučaju hrama Horusa u Edfu, jednog

Slika 10. Ptolemej XII. usmrćuje svoje neprijatelje na pilonskim vratnicama hrama Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)[18]

Slika 11. Obelisk i kolosalni kipovi Ramzesa II. ispred ulaza u hramski kompleks Luksora (Fotografija: M. Tomorad 2006)

[18] Hram je sagrađen tijekom dinastije Ptolemejevića između 237. i 57. god. pr. Kr. te sadrži mnoge nove i arhitektonske i religijske elemente koji su nepoznati u ranijim razdobljima staroegipatske povijesti.

[19] 19. dinastija, oko 1279–1213. god. pr. Kr.

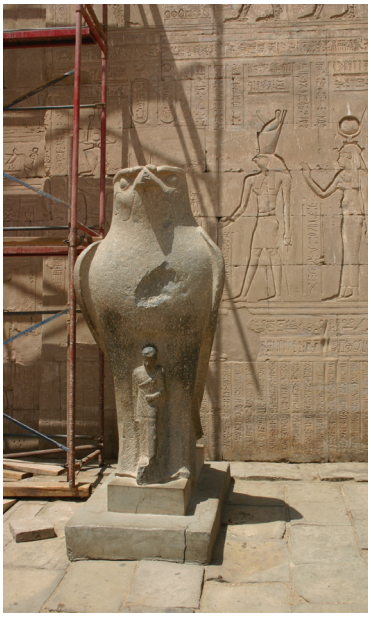

Slika 12. Statua Horusa ispred pilona hrama Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

Fig. 13 Ostatci vanjskih zidova hrama Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

Slika 14. Unutrašnje dvorište hramskog kompleksa u Luksoru (Fotografija: M. Tomorad 2006)

od najbolje očuvanih staroegipatskih hramova, ispred ulaznih pilonskih vratnica stoji statua Horusa (Slika 12).

3.2. Vanjski zidovi hrama

Hram ili kompleks hramova obično je bio omeđen debelim vanjskih zidovima koji su bili izgrađeni poput zidina utvrde kako bi se zaštitio hramski posjed i zapečatio od vanjskog svijeta.[20] Budući da su zidovi hrama najčešće bili građeni u dugome vremenskom razdoblju, faraon ili faraoni koji su izgradili ili obnovili pojedini njegov dio dali su ih dekorirati prikazima svojih podviga ili raznim mitološkim scenama na kojima su obično nalaze prikazi bogova u čiju je čast hram izgrađen. Dobar primjer kako su ti vanjski zidovi hramova izgledali i danas je lijepo vidljiv na primjeru već više puta spomenutog hrama Horusa u Edfu (Slika 13).

3.3. Vanjsko dvorište

Nakon što prođe velike pilonske vratnice, posjetitelj ulazi u vanjsko peristilno dvorište okruženo stupovima (Slika 14) koji je u davnini vjerojatno bio dostupan

20 KEMP 2001, 188.

običnom staroegipatskom puku. Ovaj dio hrama stoji između vanjskog svijeta smrtnika i božanske domene koja se nalazi unutar natkrivenog dijela hrama koji se pak prostire iza centralnih vratnica nasuprot velikim pilonima.

Vanjsko dvorište ukrašeno je raznim izrezbarenim zidnim slikama koje su nekad bile obojene, ali je stara boja u najvećem broju slučajeva izblijedjela ili otpala. Na ovim scenama faraon je obično prikazan kao moćan ratnik, božanski i voljeni sin bogova (Slika 14). U nekim slučajevima zidovi i stupovi unutrašnjeg dvorišta ukrašeni su prizorima velikih religijskih festivala ili mitoloških događaja (Slika 15). Unutar prostora otvorenoga unutrašnjeg dvorišta vrlo su često bile raspoređene kraljevske statue i statue raznih dostojanstvenika nekraljevskog položaja. Ove hramske statue najvjerojatnije su imale glavnu funkciju „da služe kao podsjetnik na preminule osobe koje prikazuju i da omogućuju njihovim vlasnicima da vječno budu prisutni u svetom prostoru“.[21] Neke od ovih statua su još vidljive u raznim staroegipatskim hramovima poput onih Ramzesa II. koje i danas stoje između stupova prvog dvorišta hramskog kompleksa u Luksoru (Slika 14).

Cijeli vanjski i unutrašnji zidovi hrama ukrašeni su raznim prikazima i natpisima njihove velike borbe. Unutrašnji zidovi ukrašeni su scenama i tekstovima koji uključuju rituale tijekom kojih Horus konačno poražava Seta. Takve scene predstavljaju novi element koji se na staroegipatskim religijskim reljefima i scenama prvi put pojavio tijekom razdoblja dinastije Ptolemejevića kao forma religijske drame koja se svake godine izvodila tijekom „Festivala pobjede“.

Slika 15. Zidne dekoracije s mitološkim scenama borbe Horusa i Seta u hramu Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

21 WILKINSON 2000, 62.

3.4. Hipostilna dvorana

Iza otvorenog dvorišta prostire se nadsvođeni sveti dio staroegipatskog hrama koji nije bio dostupan običnom puku. Prvi dio ovoga svetog područja je hipostilna dvorana koja slijedi glavnu središnju os svakoga staroegipatskog hrama i u koju se ulazi kroz centralna vrata u vanjskom dvorištu hrama. Hipostilna je dvorana mračno mistično mjesto s brojnim dekoriranim ispisanim stupovima koji stoje u redovima (Slika 16).

Slika 16. Ulaz u hipostilnu dvoranu hrama Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

Ova dvorana predstavlja zamjenu za „Otok stvaranja“. Stari Egipćani vjerovali su da nekoć obojeni stupovi hipostila uz pomoć magije predstavljaju vegetaciju prvobitnog otoka. Zbog toga su glavice stupova izrađene u obliku različitih uobičajenih egipatskih biljaka (palmi, lotusa, papirusa). U nekih hramovima posjetitelji također mogu primijetiti stupove koji predstavljaju staroegipatska božanstva i njihove atribute. Dobar primjer ovog tipa stupova je vidljiv u hipostilnoj dvorani hrama u Denderi gdje se dvadeset četiri stupa izrađena u obliku božice Hator još uvijek dobro nose s vremenom.[22] Svod dvorane nekoć je bio slikovito dekoriran kako bi predočio nebo iznad „Otok stvaranja“, zidovi su bili ukrašeni mnogobrojnim mitološkim scenama, a u podnožje zidova ugraviran je izgled egipatske zemlje iz koje su rasle raznovrsne biljke koje predstavljaju stropove dvorane.

[22] WILKINSON 2000, 149.

Na suprotnoj strani od ulaza u hipostilnu dvoranu nalaze nova vrata kroz koja posjetitelj mora proći kako bi ušao u zaštićeni unutrašnji dio hrama. Ova vrata obično su bila izrađena od drveta i ukrašena različitim natpisima, a njihovo otvaranje simbolizira otvaranje kuće bogova ili vrata neba.[23]

3.5. Unutrašnja komora, sobe i kripte

Ovaj dio hrama bio je samo dostupan svećenicima koji su živjeli s jedinom svrhom da služe bogovima (Slika 17) i obitelji faraona. Nakon ulaska iz hipostilne dvorane nalaze se prostorije u kojima su nekoć stajale statue mnogobrojnih božanstava, potom spremišta za kultnu opremu, svećeničke pomoćne prostorije u kojima su se oni pripremali za izvođenje svakodnevnih rituala ili festivala. U ovom dijelu hrama također se nalazio prilaz stepeništu koje je vodilo na krov hrama. U nekim hramovima ovdje je bila smještena i neka vrsta kuhinje u kojoj su se pripremala raznovrsna jela od mesa, povrća i voća koja su služila kao žrtve bogovima prilikom izvođenja raznih rituala. Prilikom arheoloških istraživanja ovih dijelova hramova također su pronađene i brojne skrivene odaje skrivene iza zidova i ispod poda, ali njihova funkcija još uvijek nije do kraja rasvijetljena.

Slika 17. Jedna od unutrašnjih odaja hrama Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

[23] WILKINSON 2000, 67-68.

3.6. Svetište

Najudaljenije i najsvetije područje svakog hrama bilo je svetište bogova (Slika 18) koje se smješteno direktno na glavnoj osi hrama. Izrađeno je od čvrstog kamena, a zaštićeno drvenim vratima koja su bila ukrašena brončanim ili zlatnim umetcima.[24] Pojedini staroegipatski hramovi bili su posvećeni jednom ili više božanstava. Na prostoru svetišta bilu su smješteni božanski prikazi izrađeni od zlata, dragog kamenja, kamena i drveta te jedan ili više oltara.

Na uobičajenom četvrtastom graviranom i dekoriranom oltaru, izrađenu od kamena, prinosile su se raznovrsne žrtve bogovima. Zidovi svetišta obično su ukrašeni prizorima bogova i božica te scenama faraona u stojećoj, klanjajućoj ili klečećoj poziciji prinošenja žrtava bogovima.[25]

U stražnjem dijelu svetišta nalazi se i mala prostorija u kojoj se čuvala pomična sveta barka bogova. Kako je ona izgledala, moguće je vidjeti u hramu Horusa u Edfu gdje se nalazi replika jedne takve barke (Slika 19). Barka se koristila za transport božanskih prikaza (statua, stela) tijekom raznovrsnih ceremonija i procesija te je u drevnim vremenima bila nošena na ramenima svećenika. Scene jedne takve procesije urezane su na zidove hrama Horusa u Edfu (Slika 20).

Slika 18. Svetište hramskog kompleksa u Luksoru (Fotografija: M. Tomorad 2006)

Slika 19. Sveta barka u hramu Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

24 WILKINSON 2000, 70.

25 WILKINSON 2000, 69.

Slika 20. Procesija svete barke tijekom festivala „Svetkovine lijepog susreta“ urezane uzduž zidova hrama Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

U nekim hramovima također su se nalazile svete prostorije posvećene kultu pojedinih bogova. U hramu Setija I[26] u Abidosu tako se nalazi kompleks posvećen kultu Ozirisa.

U vanjskim zidovima hrama, obično iza unutrašnjeg svetišta, nalazila se tzv. Kapelica „slušajućeg uha“. Najuobičajenija je bila mala niša u kojoj se nalazila statua vrhovnog boga kome je hram posvećen. Na ovom je mjestu običan puk mogao prinositi žrtve bogovima i moliti. Najveći broj ovakvih kapelica otkriven je uzduž zidova hrama Amona u hramskom kompleksu Karnaka.[27]

3.7. Ostali dijelovi staroegipatskog hrama

Unutar hramskih zidina bile su smještene i druge građevine koje su imale važnu ulogu u svakodnevnom životu starih Egipćana te koje dobro oslikavaju njihov način razmišljanja. Takve građevine bili su: nilometar, „Kuća rođenja“, „Kuće života“, *sanatoria*, radionice, razna skladišta i sveta jezera.

Svaki staroegipatski hram izgrađen uzduž obala Nila imao je nilometar koji je obično bio konstruiran unutar njegovih zidina. Nilometar je bio uobičajena naprava kojom se mjerila visina rijeke Nila tijekom godine i u vrijeme poplave. Izgledala je poput bunara u koji vode kamene spiralne stepenice. Jedna vrsta nilometra i danas se može vidjeti u ostatcima ptolemejskog hrama Sobeka i Haroeris u Kom Ombou (Slika 21).

[26] 19. dinastija, oko 1294–1279. god. pr. Kr.

[27] WILKINSON 2000, 71.

Slika 21. Nilometar iz hrama Sobeka i Haroeris u Kom Ombou (Fotografija: M. Tomorad 2006)

„Kuća rođenja“ ili *mammisi* bili su također uobičajeni dio staroegipatskih hramova. Obično je to bio neovisan mali hram unutar hramskog kompleksa korišten za izvođenje rituala božanskog vjenčanja i rođenja djece bogova. Takve građevine izgrađene su, na primjer, u kompleksu hrama Horusa u Edfu, u hramu Izide na File i hrama Hator u Denderi gdje je izgrađen *mammisi* posvećen božici Izidi.[28]

Sveta jezera (eg. *shi-netjer*) također su bila uobičajeni dio većine dobro očuvanih staroegipatskih hramova. Ono je obično bilo konstruirano poput umjetnoga vodenog bazena ispunjena vodom u koji je vodilo nekoliko stepenica.[29] Koristilo se u kultne svrhe poput rituala čišćenja, kupanja svećenika prije dnevne službe ili pak za plovidbu svete barke s božanskih prikazima tijekom hramskih ceremonija. Sveta jezera također predstavljaju kozmološka i mitološka vjerovanja starih Egipćana u kojima jezero igra ulogu praiskonskih voda iz kojih je izišao bog Sunca u vrijeme stvaranja svijeta. U nekim hramovima u Egiptu i izvan njega

[28] SHAW – NICHOLSON 1995, s.v. *mammisi*, 169; WILKINSON 2000, 73-74, 149-151, 205, 207, 213-215.

[29] SHAW – NICHOLSON 1995, s.v. *mammisi*, 249.

Slika 22. Sveto jezero u hramu Amona u sklopu hramskog kompleksa Karnaka (Fotografija: M. Tomorad 2006)

(npr. Pompeji u Italiji) ovakva su jezera također služila prilikom izvođenja raznih mističkih rituala.[30] Najbolje očuvana sveta jezera danas su vidljiva u kompleksu u hramskom kompleksu Karnaka u hramu Amona (Slika 22) i hramu Montua.

„Kuća života“ (eg. *per ankh*) bila je specijalna hramska institucija izgrađena unutar hramskih zidina. Bilo je to svojevrsna školska i znanstvena ustanova posvećana znanosti, religiji i diplomaciji. Unutar njezinih zidova proučavali su se znanstveni, mistički i mitološki tekstovi te kopirali rukopisi koji su se potom spremali u hramskoj knjižnici. Egipatski pisari, učenjaci i svećenici bili su obučavani umijeću pisanja i čitanja, raznim znanostima (astronomiji, medicini, povijesti, matematici itd.), diplomaciji, umjetnosti, magiji i raznim religijskim aspektima. [31]

Unutar zidina hramskog kompleksa također se smjestila i *sanatoria*, svojevrsna najstarija poznata bolnica u sklopu koje su bolesni tražili njegu, samilost i mogućnost izlječenja. Ostatci najpoznatijega i najbolje očuvanoga *sanatoria* vidljivu su u hramu Hator u Denderi.[32] Da hram nije bio samo mjesto misticizma, rituala i znanosti, dokazuju brojne građevine svakodnevnog života koje su otkrivene u ostatcima nekadašnjih hramova. Kuhinje, radionice, razna skladišta i žitnice samo su neke od brojnih građevina koje to potvrđuju, a one su i danas lijepo vidljive u hramskom kompleksu u Karnaku.

30 WILKINSON 2000, 72; TOMORAD 2005, 252.

31 SHAW – NICHOLSON 1995, s.v. *mammisi*, 134; WILKINSON 2000, 74.

32 WILKINSON 2000, 74-75.

4. Rituali, ceremonije i festivali

Scene svakodnevnih rituala i ceremonija koje su se izvodile u hramovima isklesane su na zidovima unutrašnjeg svetišta hrama. Na tim prikazima faraon obično izvodi rituale koji su tijekom svakodnevnih procesija izvodili svećenici. Prizori na kojima faraon izvodi sve rituale urezani su na zidove kako bi se održao kontinuitet u kojem ih vladar svakodnevno izvodi da bi on kao sin bogova mogao prinositi svakodnevne žrtve bogovima. Takve scene još su uvijek vidljive u svetištu barke hramskog kompleksa u Luksoru gdje Amenhotep III[33] nudi žrtve bogovima (Slika 23). Prema Assmannu, osnovni cilj rituala prinošenja žrtve nije bio „nahraniti" božanstva, nego podržati razmjenu dobara tijekom koje živi služe bogove i duhove te im pridaju žrtve, a za uzvrat od njih dobivaju sve vrste podrške i blagoslova.[34]

Svećenici su svakodnevno (tijekom jutra i večeri), kao sluge bogova, izvodili rituale cikličkog rođenja bogova tijekom kojeg se sveti prikaz boga koji je stajao u svetištu pročišćavao. Tijekom tog rituala glavni svećenik uz pomoć svojih pomoćnika ulazio je u svetište gdje je izgovarao riječi himne divljenja i klanjanja

Slika 23. Amenhotep III. Prinosi žrtve bogovima u hramskom kompleksu Luksora (Fotografija: M. Tomorad 2006)

[33] Grč. Amenofis III, 18. dinastija, oko 1390–1352. god. pr. Kr.

[34] ASSMANN 2004, 155.

bogu da bi potom svukli božansku kip, odstranili svu njegovu šminku i nakit te ga oprali finim uljima. Nakon završetka rituala čišćenja božanska statua ponovno je obučena u čistu odjeću, našminkana, okićena nakitom te su joj vraćene božanske insignije. Pred boga je potom stavljen jutarnji obrok, odnosno žrtva. Sličan se ritual izvodio i u predvečerje.

U hramovima su također izvođene i razne druge ceremonije. Kad se osnivao novi hram, izvodila se ceremonija posvećenja tla. Nju je izvodio sam vladar, a tijekom same ceremonije novoosnovani se hram posvećivao božanstvu koje ga je potom trebalo nastanjivati. Scene ovih rituala mogu se vidjeti na unutrašnjim zidovima mnogih hramova poput hrama Horusa u Edfu (Slika 24). Druge ceremonije poput „Ceremonije otvaranja usta“ ili „Rituala kraljevskih predaka“ izvodili su se u „običnim“ i posmrtnim hramovima na prostoru cijelog Egipta.

Uz dnevne rituale, tijekom godine su se u raznim hramovima izvodili i festivali posvećeni pojedinim bogovima.[35] Festivalski rituali bili su povezani uz neko božanstvo u čije su ime i izvođeni. Bila je to ujedno i jedinstvena prilika da običan egipatski puk ima direktan doticaj s bogovima i ritualima tijekom kojih se puk okupljao izvan hramskih zidina te sudjelovao u procesija koje su tamo izvođene.[36]

Slika 24. Ceremonija osnivanja hrama. Zidni freska iz hrama Horusa u Edfu (Fotografija: M. Tomorad 2006)

[35] HERODOT, II, 59.

[36] WILKINSON 2000, 99; SPALINGER 2004, 246-248.

Obično su festivali uključivali prenošenje božanske statue na malim pomičnim svetim barkama po zemlji i po vodi. Takva vrsta festivala bila je i „Predivna svetkovina Opet“ tijekom koje je bog Amon-Ra iz Karnaka posjećivao hram u Luksoru.[37] Scene ovog festivala mogu se vidjeti na zidovima hramskih kompleksa u Karnaku i Luksoru (Slika 25).

Festivali su također ovjekovječivali ponovne susrete među bogovima ljubavnicima. Takve scene urezane po unutrašnjim zidovima hrama Horusa u Edfu i hrama Hator u Denderi na kojima je prikazana „Svetkovina božanskog susreta“ na kojoj su oba božanstva ponovno sjedinjena u oba hrama tijekom dana kada se svetkovina obilježavala (Slika 20).[38]

Neki festivali bili su također vezani uz kult Ozirisa poput Festivala „Odlaska“ Ozirisa iz Abidosa i svetkovine *Hilaria* ili *Inventio Osiridis*. Ove svetkovine zaokružuju krug tuge nakon ubojstva Ozirisa i ponovne radosti nakon njegova uskrsnuća.[39]

Slika 25. Scene festivala „Predivne svetkovine Opet“ u hramskom kompleksu Luksor (Fotografija: M. Tomorad 2006)

37 WILKINSON 2000, 171.

38 WILKINSON 2000, 98, 205.

39 TOMORAD 2005, str. 252.

5. Zaključak

Tijekom duge staroegipatske povijesti hramovi su imali brojne funkcije. Od ranodinastijskih razdoblja do kraja rimske vladavine oni su bile građeni kao „kuće vječnosti“ u kojima su se štovali mnogobrojni bogovi, ali su također predstavljali i staroegipatski mitološki koncept svijeta. Hram je bio svijet u kojem je svakodnevni život susretao božansko nebo i podzemni svijet mrtvih, mjesto u kojem je bogovima i ljudima bio omogućen prelazak iz jednog svijeta u drugi. Ali hramovi nisu bili samo mjesta misticizma i religijskih rituala, oni su također bili mjesta znanosti, znanja i diplomacije („Kuća života“, eg. *per ankh*) ili mjesta mogućeg ozdravljenja (*Sanatoria*).

I u vremenima kad je staroegipatska religija već bila napuštena i zaboravljena staroegipatski su hramovi nastavili služiti kao sveta mjesta drugih religija, prvo kršćanima, a potom i muslimanima. Danas hramovi više nemaju prvobitnu religijsku funkciju, ali oni još i danas žive jer svake godine privlače na tisuće turista u Egipat.

Bibliografije

ALDRED, C. (1980). *Egyptian art in the Days of the Pharaohs 3100-320 BC*. London: Thames & Hudson.

ASSMANN, J. & FRANKFURTER, J. (2004). *Egypt* in: JOHNSTON, S. I. (ed.) (2004). *Religions of the Ancient World – A Guide*. Cambridge Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press.

COLLINS, J. J. (2004). *Cosmology: Time and History*. in: JOHNSTON, S. I. (ed.) (2004). *Religions of the Ancient World – A Guide*. Cambridge Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press, pp. 59-70.

HERODOT (2000), *Povijest*, Zagreb: Matica hrvatska.

JOHNSTON, S. I. (2004). *Magic.* in: JOHNSTON, S. I. (ed.) (2004). *Religions of the Ancient World – A Guide*. Cambridge Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press.

JOHNSTON, S. I. ed. (2004). *Religions of the Ancient World – A Guide*. Cambridge Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press.

KEMP, B. J. (2001). *Ancient Egypt – Anatomy of a civilization*. London & NewYork: Routledge.

SHOW, I. & NICHOLSON, P. (1995). *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London: British Museum Press.

SPALINGER, A. (2004). *Calendars and Festivals* in: *Religions of the Ancient World – A Guide*. Cambridge Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press.

STEVENSON SMITH, W. (1981). *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. New Haven & London: Yale University Press – Pelican History of Art.

TOMORAD, M. (2005a). *Egyptian cults of Isis and Serapis in Roman Fleets*. in: Amenta, A., Luiselli, M. & Sordi, M. M. (2005). *L'acqua nell'antico Egitto*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider, pp. 241-253.

TOMORAD, M. (2005b). Evolution of ancient Egyptian funerary architecture from the Badarian culture until the end of the Old Kingdom. *Radovi*, 38. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – FF press, 13-27.

WILKINSON, R. H. (2000). *The Complete Temples of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.

"Design for life" - Ancient Egyptian temples: history, development and function

During the long Egyptian history temples had various functions. From the early dynastic times to the early Roman period ancient Egyptian temples were built as "house of eternity" where gods were worshipped. They also presented the Egyptian mythological concept of the universe**.** Temple was the realm where everyday world met divine heaven and the netherworld, the place where gods and humans can pass from one world to another. But temple was not only the place of mysticism and religious rituals, it was also place of science, knowledge and diplomacy (House of life – eg. *per ankh*), and place where people seek goods care, compassion and possibility of healing (*Sanatoria*). Even when Egyptian religion was abandon and forgotten Egyptian temples were still used as holy places first by Christians, and later by Muslims. Today temples don't have previous religious functions but they still live and attract thousands of tourists who visit Egypt every year.

In first chapter of this paper author gave a review of development, function and cosmology of Ancient Egyptian temples from Archaic period until the end of pharaonic Egypt. He analyzed its role and connection with funerary customs, cult function, ways of building through history, and cosmological aspect and mythological concept of "Island of Creation" and its symbolism.

In second chapter author described typical Ancient Egyptian temple. In this section each part of the temple was described separately with all its mythological-religious elements: temple entrance with huge pylon gateway, surrounding enclosure walls, the outer court, the hypostyle hall, inner chambers, rooms and crypts and sanctuary. Author also described the other temple structures (nilometar, "The birth house" or mammisi, "The house of life", sacred lakes, *sanatoria*, workshops, magazines, stores and granaries) which were not mainly connected with religious character of the temple. In the last section of the paper author analyzed daily rituals in the temples, and other ceremonies and festivals through the year.

This article is equipped with 25 images which author photographed during his visit to Egypt in April 2006. These images well document each part of this paper.

Ključne riječi: staroegipatski hram, razvoj – funkcija – kozmologija, „Otok stvaranja”, dijelovi hrama, rituali, ceremonije, festivali.

Key words: ancient Egyptian temple, development – function – cosmology, “Island of Creation”, parts of temple, rituals, ceremonies, festivals.